

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Çağdaş Eylem Felsefesinde Özgür İrade ve Ahlaki Sorumluluk İlişkisi*

The Relationship Between Free Will and Moral Responsibility in Contemporary Philosophy of Action

Sevgi ÇAKIR**

Öz: Çağdaş eylem felsefesinde özgür irade genellikle ahlaki sorumluluk ile ilişkili olarak tartışılmakta ve açıklanmaktadır. Bu tartışmanın ve ilişkinin anlaşılabilmesi için öncelikle özgür iradenin ne olduğunun anlaşılması gerekir. Özgür irade genel olarak kişinin istediği eylemi ve seçimi yapmasında kontrolün kişinin kendisinde olduğunu ifade eder. Eylemlerin hangi anlamda kişinin kontrolünde olduğu iki şekilde ifade edilmektedir. Bunlar kişinin yaptığı bir eylem için başka türlü yapabilmesinin kişinin kendisine bağlı olması ve kişinin eyleminin kaynağı olmasıdır. Aynı zamanda bu ifadeler özgür iradenin başka türlü yapabilme ve kişinin eyleminin kaynağı olması anlamını da ima eder. Çağdaş felsefede özgür irade ile ilgili tartışmalar daha çok bu iki anlam üzerinden yapılmaktadır. Özellikle kişinin önceden yaptığı bir eylem için başka türlü yapabilmesi ile ilgili olarak ciddi tartışmalar vardır. Bu tartışmalarda özgür iradenin bu anlamı aynı zamanda onun ahlaki sorumlulukla olan ilişkisini anlamak için de önemlidir. Çünkü özgür iradenin ahlaki sorumlulukla birlikte açıklanmasının en önemli nedenlerinden biri, özgür iradenin olmadığı yerde ahlaki sorumluluktan da söz edilemeyecek olmasıdır. Dolayısıyla özgür irade ile ahlaki sorumluluk ilişkisini açıklamak hem onların daha iyi anlaşılması hem de var olan tartışmaları anlamak için önemlidir.

Çağdaş eylem felsefesinde özgür irade ve ahlaki sorumluluk ilişkisi belirlemcilik iddiası ile birlikte açıklanmaktadır. Belirlemcilik, doğada geçmişte meydana gelmiş olan, şu an olan ve ileride meydana gelecek olan her olayın, zorunlu olarak kendinden önce meydana gelmiş olayların bir sonucu olduğunu iddia eder. Bu iddia aynı zamanda, doğada her şeyin evrensel bir nedenselliğe bağlı olduğunu ve her olayın değişmez doğa yasalarına bağlı olarak zorunlu bir şekilde meydana geldiğini ima eder. Belirlemcilik uzun yıllar güçlü ve etkili bir iddia olmuştur. Belirlemcilik ilkçağlardan beri varlığını sürdürse de özellikle 17. yüzyılda daha sistematik ve kapsamlı bir iddia hâline gelmiş ve varlığını daha güçlü bir şekilde uzun yıllar sürdürmüştür. Belirlemciliğin bu gücü karşısında özgür irade ise daha çok bir yanılsama olarak görülmeye başlanmıştır. Özgür iradenin bu şekilde görülmesinin en büyük nedenlerinden biri de belirlemciliğin Galileo'nun (ö. 1642) hesaplanamayanları hesaplanabilir, ölçülebilir olarak açıklama çalışmaları, Kepler'in (ö. 1630) astronomi ile ilgili görüşleri ve Newton'un (ö. 1727) çekim yasası teorisi. Tüm bunlar evrenin mekanik-belirlemci bir yapıya sahip olduğu

* Bu makale "Peter van Inwagen ve Harry G. Frankfurt'ta İrade Özgürlüğü ve Ahlaki Sorumluluk" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., sevgicakir0632@gmail.com,
ORCID: 0009-0001-8004-0787

fikrinin yaygınlaşmasını sağlamakla kalmamış aynı zamanda bu fikrin geçerli olduğu üzerinde ciddi etkiler de bırakmıştır. Bu etkilerden en iyi bilineni evrenin bu açıklamalardan sonra genellikle mekanik-belirlemci bir dille ifade edilmesidir. Buna en iyi örnek, özellikle döneminde adından söz ettiren Pierre Simon Laplace'ın (ö. 1827) belirlemci evren iddiaları verilebilir. Ancak belirlemcilik özellikle daha çok 20. yüzyılda gördüğümüz fizikteki bazı gelişmeler ile birlikte bu gücünü kaybetmiştir. Bu da özgür iradeye sahip olup olmadığımız ve dolayısıyla ahlaki sorumluluktan söz edip edemeyeceğimiz tartışmalarının yeniden canlanmasına yol açmıştır. Dahası bu durum, özgür irade ve ahlaki sorumluluk ilişkisine, belirlemciliğin geçerli olarak kabul eden ve onun imkânsız olduğunu savunan fikirler içinde yeni bir bakış açısı getirmiştir. Günümüzde de oldukça tartışılan ve zengin bir literatüre sahip olan özgür irade ve ahlaki sorumluluk ilişkisi, bazı anlayışlar ile tartışılmaya devam etmektedir. Bu anlayışlar üç başlık altında toplanmaktadır. Bunlar: bağdaşıcılık, bağdaşmazcılık ve libertarianizm olarak adlandırılmaktadır. Bu anlayışlar içinde en uzun süre geçerli olarak kabul edilen ve en iyi bilinen bağdaşıcılık, özgür iradenin ahlaki sorumluluğun varlığı için zorunlu olmadığını savunur. Bağdaşıcılığa göre ahlaki sorumluluktan kaçmak neredeyse imkânsızdır. Buna karşın bağdaşıcılığa göre ahlaken sorumlu olmak için her zaman özgür iradeye sahip olmak gerekmez. Kişi yaptığı eylemi özgür iradesiyle yapmasa da yaptığından ahlaken sorumludur. Başka bir deyişle bağdaşıcılığa göre özgür irade ahlaki sorumluluğun varlığı için zorunlu bir koşul olarak görülmez. Bunun yanında bağdaşıcılık belirlemciliğin geçerli olduğunu, onun özgür iradenin ve ahlaki sorumluluğun varlığı için tehdit olmadığını iddia eder. Bağdaşıcılığa göre belirlemciliğin hâkim olduğu bir dünyada az da olsa özgür iradeye ve ahlaki sorumluluğa sahibiz.

Bağdaşmazcılık ise bağdaşıcılığın bu iddialarına karşı çıkar. Bağdaşmazcılığa göre özgür irade olmadan ahlaki sorumluluktan söz edemeyiz. Özgür irade ahlaki sorumluluğun varlığı için zorunlu bir koşuldur. Bağdaşmazcılara göre bazen yaptıklarımızdan sorumlu olduğumuzu düşünmemiz bile özgür iradenin ve ahlaki sorumluluğun varlığına inanmak için yeterli bir nedendir. Ancak onlara göre aynı durum belirlemcilik için geçerli değildir. Belirlemcilik geçerli kabul edilirse seçimlerimizi ve eylemlerimizi nasıl belirleyebilir, istediğimiz gibi nasıl davranabiliriz? İşte tüm bu nedenlerden dolayı bağdaşmazcılık özgür irade ve ahlaki sorumluluğun belirlemcilik ile bağdaşmaz olduğunu iddia eder. Bağdaşmazcılık ile temelde aynı iddiayı savunan libertarianizm de özgür irade doğru bir şekilde anlaşıldığında onun belirlemcilik ile bağdaşmayacağına da anlaşılacağını savunur. Libertarianizm bu düşüncelerini daha çok özgür iradenin başka türlü yapabileceği fikri üzerinden açıklar. Libertarianizmde kişinin yaptığı eylemlerden sorumlu olduğunu ancak belirlemcilik geçerli kabul edildiğinde bu sorumluluktan söz edilemeyeceğini ileri sürer. Bu makalenin amacı bu anlayışlar üzerinden çağdaş eylem felsefesinde özgür irade ve ahlaki sorumluluğun belirlemcilik ile olan ilişkisini açıklamaktır. Bu makaledeki iddia bağdaşmazcılığın özgür irade ve ahlaki sorumluluk arasındaki ilişkiye dair makul ve kabul edilebilir bir anlayış olduğu, bağdaşıcılığın ise kabul görmesinin pek mümkün olmadığını belirtmektedir.

Anahtar Kelimeler: özgür irade, ahlaki sorumluluk, belirlemcilik, bağdaşıcılık, bağdaşmazcılık, libertarianizm.

Abstract: In contemporary philosophy of action, free will is often discussed and explained in relation to moral responsibility. To understand this relationship, it is first necessary to understand what free will is. Free will generally means that one is in the control of one's own actions and choices. The sense that actions are under one's control is expressed in two ways. The ability to do otherwise for an action depends

on the person, and the person is the source of his/her action. At the same time, these expressions also imply that free will is the ability to do otherwise and the source of one's actions. In contemporary philosophy, discussions on free will are mostly based on these two meanings. In particular, there are serious debates regarding the ability to do otherwise for an action that one has already done. The meaning of free will is also important for understanding its relationship with moral responsibility. One of the most important reasons why free will is explained together with moral responsibility is that there can be no moral responsibility when there is no free will. Therefore, explaining the relationship between free will and moral responsibility is important both for a better understanding of them and for understanding current debates.

In the contemporary philosophy of action, the relationship between free will and moral responsibility is explained by including determinism. Although determinism has been a strong and influential claim for many years, it has lost its power, especially with some developments in physics that we have seen mostly in the 20th century. This has led to a revival of the debate on whether we have free will, and therefore, whether we can talk about moral responsibility. Moreover, it brought a new perspective to the relationship between free will and moral responsibility within ideas that accept determinism as valid and argue that it is impossible. Today, the relationship between free will and moral responsibility, which is highly debated and has rich literature, continues to be discussed with some understanding. This understanding can be categorized into three headings. These are compatibilism, incompatibilism, and libertarianism. Compatibilism argues that free will is unnecessary for moral responsibility. According to compatibilism, it is almost impossible to escape moral responsibility, but it is not always necessary to have the free will to be morally responsible. A person is morally responsible for what they do, even if they do not do it out of free will. In addition, compatibilism claims that determinism is valid and is not a threat to the existence of free will and moral responsibility. According to compatibilism, in a deterministic world, we have at least some free will and moral responsibilities.

Incompatibilism, however, opposes these claims of compatibilism. According to incompatibilism, we cannot talk about moral responsibility without free will. Free-will is a necessary condition for moral responsibility. According to incompatibilists, the mere fact that we sometimes think that we are responsible for our actions is sufficient reason to believe in the existence of free will and moral responsibility. However, according to them, this is not true for determinism. If determinism is accepted as valid, how can we determine our choices and actions and how can we act as we wish? For these reasons, incompatibilism claims that free will and moral responsibility are incompatible with determinism. Libertarianism, which essentially makes the same claim as incompatibilism, argues that when free will is properly understood, it will also be incompatible with determinism. Libertarianism explains these ideas mostly through the idea that free will can do so otherwise. Libertarianism argues that one is responsible for one's actions; however, this responsibility cannot be mentioned when determinism is accepted as valid. The aim of this article is to explain the relationship between free will and moral responsibility with determinism in contemporary philosophy of action through this understanding. The claim in this article is that incompatibilism is a reasonable and acceptable understanding of the relationship between free will and moral responsibility, whereas compatibilism is unlikely to be accepted.

Key Words: Free will, moral responsibility, determinism, compatibilism, incompatibilism, libertarianism.

1. Özgür İrade ile İlgili Bazı Görüşler

Özgür irade genel olarak kişinin istediği eylemi veya kararı seçmesinin ve yapmasının kendisinin kontrolünde olduğunu ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu anlamıyla özgür irade kişinin bir eylem veya bir seçim için karar alması anlamını ima eder.¹ Dolayısıyla özgür irade kişinin kontrolündedir ve ona bağlıdır. Eylemlerin hangi anlamda kişinin kontrolünde olduğu genel olarak iki şekilde ifade edilmektedir. Bunlardan birincisine göre kişinin önceden yaptığı bir eylemi için başka türlü seçebilmesi kişinin kontrolündedir. İkincisine göre kişinin eylemi, *kişinin eylemini kendisinin belirlemesi (self determination)*² anlamında onun kontrolündedir. Aynı zamanda bu iki anlam, özgür iradenin en çok kullanılan ve üzerinde en çok durulan anlamıdır. Dolayısıyla özgür irade ile ilgili açıklamalar da kişinin önceki bir eylemi için başka türlü yapabilmesi ve o eylemin kaynağı olabilmesi ile ilişkilidir.³ Özgür irade ile ilgili olarak bu anlamlardan en çok *başka türlü yapabilme* fikri üzerinde durulmaktadır. Başka türlü yapabilme fikri, kişinin bir eylem ve seçim için bir şey yapabilme gücüne ve yeteneğine sahip olmasını ifade eder. Bu anlamda başka türlü yapabilme fikri, daha çok *yapabilirlik koşulu (ability condition)* üzerinden açıklanır. Özellikle Thomas Hobbes (ö. 1679), John Locke (ö. 1704), G. E. Moore (ö. 1958), A. J. Ayer (ö. 1989) başka türlü yapabilme fikrini yapabilirlik koşulu üzerinden açıklar. Yapabilirlik koşulu onların açıklamalarına göre genel olarak, kişinin önceden yaptığı bir eylem için başka türlü yapabileceği alternatiflere sahip olmasını ima eder.⁴

Bunun yanı sıra özgür irade, ahlaki sorumluluk ile birlikte de açıklanmaktadır. Ahlaki sorumluluk genel olarak Peter Frederick Strawson'un (ö. 2006) *Freedom and Resentment* adlı çalışmasındaki görüşlerinden yola çıkarak geliştirilmiştir. Strawson, ahlaki sorumluluk ile ilgili düşüncelerini, ilişkilerimizde birbirimize karşı yönelttiğimiz tutumlar ve niyetler üzerinden açıklamıştır. Strawson, ilişkilerimizde ortaya çıkan duygu ve tutumları açıklamak için *tepkisel tutumlar (reactive attitudes)* kavramını kullanır. Tepkisel tutumlar ilişkilerimizin temel özellikleridir ve ilişkilerimizi oluşturmaya yardımcı olup onları şekillendirir.⁵ Benzer şekilde tepkisel tutumlar, bizi ahlaken sorumlu tutmanın temelini oluşturur.

1 John Martin Fischer vd., *Four Views on Free Will*, (USA: Blackwell Publishing, 2007), 1; Robert Kane, *A Contemporary Introduction to Free Will*, (NY: Oxford University Press, 2005), 2-6; Thomas Pink, *Free Will: A Very Short Introduction*, (NY: Oxford University Press, 2004), 2; Gary Watson, "The Work of The Will" *Weakness of Will and Practical Irrationality* içinde, ed. Sarah Stroud ve Christine Tappolet, (Oxford: Oxford University Press, 2003), 172-173; Kadri Vihvelin, *Causes, Laws, and Free Will*, (NY: Oxford University Press, 2013), 1-2.

2 *Kendi kendini belirleme (self determination)* kavramı için bk. Hakan Gündoğdu, "Corliss Lamont'ta 'Seçme Özgürlüğü ve Belirlenimcilik' Problemi," *Kayı Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, (2007), 132, 10. dipnot.

3 David Robb, "Moral Responsibility and the Principle of Alternative Possibilities," *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, erişim tarihi 20 Mayıs 2020, <https://plato.stanford.edu/entries/alternative-possibilities/>

4 Robb, "Moral Responsibility and the Principle of Alternative Possibilities;" Ferhat Onur, "İrademiz Özgür Değil: Metafizik Bir Problem Olarak Özgür İrade," *MetaZihin Yapay Zeka ve Zihin Felsefesi Dergisi*, c:3, s:1, (2020), 14.

5 Onur, "İrademiz Özgür Değil: Metafizik Bir Problem Olarak Özgür İrade," 15; Robb, "Moral Responsibility and the Principle of Alternative Possibilities;" Peter Frederick Strawson, "Freedom and Resentment," *Freedom and Resentment and Other Essays* içinde, *Proceedings of the British Academy*, (London: Routledge, 2008), 6-9; John Martin Fischer ve

Ahlaki sorumluluk genel olarak özgür irade ile ilişkilendirilerek açıklanmaktadır. Özgür iradenin olmadığı yerde ahlaki sorumluluktan söz edebilmek de zorlaşacağı için ikisini birbirinden ayrı olarak düşünmek pek de mümkün değildir. Ancak durum böyle olsa da zaman zaman eylemlerimizin ve seçimlerimizin bizim kontrolümüzde olup olmadığı üzerinde ciddi tartışmalar yapılmıştır. Özellikle eylemlerimizin nedeninin Tanrı, doğa yasaları, çevre gibi faktörlere dayandırılması, özgür iradeye sahip olup olmadığımız meselesinin tartışılmasına yol açmıştır. Bu gibi tartışmalar özellikle 17. yüzyılda bilimsel çalışmalarla birlikte doğa yasalarının hâkim olduğu bir evren anlayışıyla hızla yayılmış ve bazı iddiaların yeniden ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu iddialardan en iyi bilineni ve en çok tartışılanı belirlenimciliktir. Belirlenimcilik, sistematik ve kapsamlı olarak 17. yüzyılda karşımıza çıkmaktadır. Pierre Simon Laplace (ö. 1827) tarafından sistematik ve kapsamlı bir şekilde ele alınan belirlenimcilik genel olarak doğada geçmişte meydana gelmiş olan, şu an olan ve ileride meydana gelecek olan her olayın, zorunlu olarak kendinden önce meydana gelmiş olayların bir sonucu olduğu iddiasıdır. Bu aynı zamanda, doğada her şeyin evrensel bir nedenselliğe bağlı olduğu, bundan dolayı da her olayın değişmez doğa yasalarına bağlı olarak zorunlu bir şekilde meydana geldiği anlamını taşımaktadır.⁶

Belirlenimcilik 17. yüzyıldan beri üç şekilde ele alınmıştır. Bunlardan birincisi *katı belirlenimciliktir (hard determinism)*. Daha çok Baruch Spinoza (ö. 1677), Arthur Schopenhauer (ö. 1860), Baron d’Holbach (ö. 1789) ve John Hospers (ö. 2011) tarafından savunulan katı belirlenimciliğe göre her olay, kendinden önceki olaylar tarafından mutlak olarak belirlenmiştir. Bundan dolayı katı deterministler için tüm koşullar aynı kaldığında kişinin daha önce yapmış olduğu bir eylemden başka türlüünü yapabilmesi bir yanılı olarak kabul edilmektedir. Ancak özgür iradenin olmadığı yerde ahlaktan, iyi-kötü veya doğru-yanlış davranışlardan nasıl söz edileceği de bir sorun oluşturmaktadır. Çünkü özgür iradenin varlığına inanç yitirilirse insanların eylemlerinden nasıl sorumlu olup hesap vereceklerini anlamada birçok güçlük ortaya çıkmaktadır.⁷

Belirlenimciliğin ikinci şekli ılımlı belirlenimciliktir (soft determinism). Özellikle David Hume (ö. 1776), Hobbes, Locke ve J. S. Mill (ö. 1873) tarafından savunulan ılımlı belirlenimcilik, hem belirlenimciliğin doğru olduğunu hem de özgürlüğün var olduğunu iddia eder. İlimli belirlenimciliği savunanlara göre kişinin (failin), eylemini gerçekleştirirken dışsal bir

Mark Ravizza, *Responsibility and Control: A Theory of Moral Responsibility*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 5-6; John Martin Fischer ve Mark Ravizza, *Perspectives on Moral Responsibility*, (Ithaca: Cornell University Press, 1993), 45-66; Gary Watson, “Responsibility and the Limits of Evil: Variations on a Strawsonian Theme,” *Free Will: Concepts and Challenges* içinde, ed. John Martin Fischer, (NY, 2005), 106-112; Derk Pereboom, *Living without Free Will*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), 92-93.

6 John R. Searle, “Determinables and Determinates,” Troy Cross, “Determinables and Determinates [Addendum],” *Encyclopedia of Philosophy*, ed. Donald M. Borchert, c:3, (USA: 2nd edition, 2006), 2-3; Kane, *A Contemporary Introduction to Free Will*, 6-8.

7 Gündoğdu, “Corliss Lamont’ta ‘Seçme Özgürlüğü ve Belirlenimcilik’ Problemi,” 131; Kane, *A Contemporary Introduction to Free Will*, 6-8; Richard Taylor, “Hard and Soft Determinism,” Borchert, *Encyclopedia of Philosophy*, 15; Mehtap Doğan, “Yapay Zekâ ve Özgür İrade: Yapay Özgür İradenin İmkânı,” *TRT Akademi*, c:6, s:13, (2021), 792.

zorlamaya bağlı olmaması, eylemini gerçekleştirmekte bir engelin olmaması, özgür iradenin varlığı için yeterlidir. Bu da özgür iradenin belirlenimcilikle çatışmadığını gösterir. İlmli belirlenimciliği savunanlara göre özgür eylem, insanın kendi isteklerinin, arzularının içsel, psikolojik durumunun etkisi ile gerçekleştirdiği eylemdir.⁸

Belirlenimciliğin üçüncü şekli *libertaryanizmdir (libertarianism)*. Libertaryanizm belirlenimciliğe karşı bir iddia olarak ele alınır ve temel olarak iki iddiadan meydana gelir. Bunlardan ilki Epikuros (ö. MÖ 270), Lucretius (ö. MÖ 55) ve William James'in (Ö. 1910) savunduğu *belirlenmezciliktir (indeterminism)*. Belirlenmezcilğe göre doğada mutlak bir belirlenimcilik yoktur, en azından kısmi bir belirlenimsizlik vardır. Belirlenmezcilikte doğada mevcut bir yasa yoktur, özgür iradenin varlığı da bu yasaların yokluğunu gösterir. Ancak bu görüş herkes tarafından kabul edilmez. Evren nedensellik ilişkisine göre hareket etmediği için doğa yasalarının varlığı özgür iradeyi mümkün kılmaz. Dolayısıyla evrende belirsizlik vardır. Bu belirsizlik içinde dinamik, çoğulcu, içinde birden çok potansiyel bulunan bir dünya düşüncesi hâkimdir. Özgürlükçülüğün diğer iddiasını oluşturan *özbelirlenimcilik veya kendi kendini belirlemede (self determination)* ise özgürlük, öznenin herhangi bir zorlamaya bağlı olmaksızın kendi kendini belirleyebilmesidir. Bu iddia daha çok Thomas Reid (1710-1796) ve Immanuel Kant (ö. 1804) tarafından savunulmuştur.⁹

Belirlenimcilik özellikle 17. yüzyılla birlikte giderek gücünü arttırmıştır. Bu durum da özgür iradeye sahip olduğumuzun bir yanılısına olarak görülmesine yol açmıştır. Hiç şüphesiz bunun en önemli nedenlerinden biri Galile'den (ö. 1642) itibaren maddi cisimlerin nitelikleri araştırılırken hesaplanamayanların hesaplanabilir olarak açıklanmaya çalışılmasıdır. Devamında Kepler'in (ö. 1630) evren ve astronomi konusundaki düşünceleri ve Newton'un (ö. 1727) çekim yasası teorisi de mekanik-belirlenimci yasaların tüm evren için geçerli olduğu fikrinin hızla yayılmasına yol açmıştır. Ayrıca modern fizikteki gelişmelerle de zaman-mekân ilişkisi içinde incelenen olayların ve tabiatın mekanik bir dille ifade edilmeye başlanmasına neden olmuştur.¹⁰ Bu da evrensel olarak önceden bir belirlenmişliğin olduğu fikrini desteklemiştir. Bu fikrin en önemli destekçilerinden biri Laplace'tır. Laplace'ın, *Laplace'ın akli* olarak adlandırılan fikrine göre evrenin belli bir zamandaki konum ve hızını bilebilen üstün bir akıl vardır. Bu üstün akıl, doğumumuzdan önce her şeyi önceden bilebilecek

8 Gündoğdu, "Corliss Lamont'ta 'Seçme Özgürlüğü ve Belirlenimcilik' Problemi," 132; Borchert, *Encyclopedia of Philosophy*, 15-16; Kane, *A Contemporary Introduction to Free Will*, 22; Mekiye Demir, "Daniel Dennett ve Özgür İrade" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2022), 15.

9 Gündoğdu, "Corliss Lamont'ta 'Seçme Özgürlüğü ve Belirlenimcilik' Problemi," 132, 133; Timothy O'Connor, "Free Will," *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, erişim tarihi 20 Mayıs 2020 <https://plato.stanford.edu/entries/freewill/>, Demir, "Daniel Dennett ve Özgür İrade," 18.

10 Zekeriya Uludağ, "Determinizm ve Zorunsuzluk," *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 8, s: 1, (Samsun, 1993), 263; Robert Kane, *The Significance of Free Will*, (Oxford: Oxford University Press, 1996), 6-8; O'Connor, "Free Will," Mehmet Emin Şeker ve Lokman Çilingir, "Gerard't Hooft'da Determinizm ve Özgür İrade," *Temaşa Felsefe Dergisi*, (13: 2020), 113; Timur Karaçay, "Determinizm ve Kaos," Mantık, Matematik ve Felsefe, II. Ulusal Sempozyumu, (Ankara Başkent Üniversitesi: 2004), 4; Patrick Grim ve B. Phil, "Free Will in Context: A Contemporary Philosophical Perspective," *Behavioral Sciences and the Law Behav. Sci. Law* 25, (USA: Wiley InterScience, 2007), 185; İlham Dilman, *Free Will An Historical and Philosophical Introduction*, (England:British Library Cataloguing, 2001), 256.

bir güce sahiptir. Dolayısıyla Laplace'ın bu fikrine göre evrende önceden bir belirlenmişlik söz konusudur. Buna karşın özgür iradeye sahip olduğumuzu iddia edenler Laplace'ın bu fikirlerine evrende özgür iradenin ve ahlaki sorumluluğun varlığına yer bırakmadığı için karşı çıkmışlardır. Onlara göre belirlenimciliğin hâkim olduğu bir dünyada, eylemlerimiz, kararlarımız, seçimlerimiz bir makineden farklı değildir. Sadece yapmamız gerekeni ve seçmemiz gerekeni seçmekten başka türüsünü yapamayız.¹¹

Belirlenimcilik iddiasının ve Laplace'ın fikirleri, özgür iradeye sahip olduğumuz fikrinden ve ahlaki sorumluluktan söz etmekten uzun bir süre alıkoymuş ve 20. yüzyıla kadar bu iddia ve fikirler varlığını güçlü bir şekilde devam ettirmiştir. 20. yüzyılda fizikte meydana gelen gelişmelerle belirlenimcilik iddiasının geçerli olup olmadığı tartışması yeniden ortaya çıkmıştır. Özellikle atom altı parçacıklarda gözlemlenen hareketler belirlenimciliğin reddedilmesini önemli ölçüde etkilemiştir. Bunun yanında kuantum fiziğindeki gelişmeler de belirlenmezliği bu tartışmalara dâhil etmiştir. Belirlenmezliğe göre atom altı parçacıkların hareketleri hem kesin olarak öngörülemez hem de belirlenimci kurallarla açıklanamaz. Bunun yanı sıra atom altı parçacıklardaki hareketlerin yalnızca olasılıklar ile açıklanabilir olduğu iddia edilmiştir. Ama olasılıklar üzerinde özgür iradenin etkisinin olup olmadığını gösterecek kadar yeterli çalışma yoktur.¹² Olasılıklar da doğa yasalarına benzer olarak bize bağlı ve bizim kontrolümüzde olmadığı için bu fikrin de belirlenimcilik gibi özgür iradeye sahip olduğumuz fikri ile örtüşmesi zor gözükmektedir. Dolayısıyla özgür iradeye sahip olup olmadığımız tartışmaları devam etmektedir. Bu tartışmalar genel olarak bazı anlayışlar üzerinden yapılmaktadır.

2. Özgür İrade, Ahlaki Sorumluluk ve Belirlenimcilik Tartışması ile İlgili Anlayışlar

Özgür irade, ahlaki sorumluluk ve belirlenimcilik tartışması, genel olarak üç anlayış üzerinden yapılmaktadır. Bu anlayışlar: *bağdaşıcılık (compatibilism)*, *bağdaşmazcılık (incompatibilism)* ve *libertaryanizmdir (libertarianism)*. Her üç anlayıştaki temel tartışma, özgür iradeye sahip olduğumuz ve olmadığımızdan ziyade özgür irade ve belirlenimciliğin bağdaşır olup olmaması üzerine dayalıdır.

Bu anlayışlardan bağdaşıcılık en çok kabul gören ve en uzun geçmişe sahip anlayıştır. Filozofların çoğu tarafından kabul edilen bağdaşıcılığa göre özgür irade ile belirlenimcilik bağdaşır. Çünkü bağdaşıcılığa göre özgür irade ve belirlenimcilik birbirlerinin varlığı için tehdit değildir. Bu fikre dayanan bağdaşıcılık, modern biçimiyle özellikle 17. yüzyılda ilk kez ortaya çıkmış ve yaygınlık kazanmıştır. Ardından bağdaşıcılık modern felsefede giderek yaygınlaşmıştır. 20. yüzyılda William James'in *ılımlı belirlenimcilik* görüşü, bağdaşıcılık olarak adlandırılmıştır.¹³

11 Doğan, "Yapay Zekâ ve Özgür İrade: Yapay Özgür İradenin İmkânı," 795; Pelin Yeltekin, "20. yy. Felsefesinde Özgür İradenin Varlığı Problemi" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2020), 30; Onur, "İrademiz Özgür Değil: Metafizik Bir Problem Olarak Özgür İrade," 17; Vihvelin, *Causes, Laws, and Free Will*, 2.

12 Doğan, "Yapay Zekâ ve Özgür İrade: Yapay Özgür İradenin İmkânı," 798.

13 Kane, *A Contemporary Introduction to Free Will*, 12; Pink, *Free Will: A Very Short Introduction*, 44-45, 66; Bob Doyle,

Bağdaşıcılığa göre özgür iradenin ne olduğunu anladığımızda zaten onun belirlenimci bir evren anlayışıyla çelişmediğini de anlamış oluruz. Bağdaşıcılığı savunanlar da bu fikrin doğru olduğunu göstermek için özgür iradenin doğru bir şekilde anlaşılması gerektiğini iddia ederler. Peki, bağdaşıcılar için özgür irade nedir? Bağdaşıcılar özgür iradeyi, kişinin isteklerine veya arzularına göre hareket etme gücüne ve yeteneğine sahip olması olarak tanımlamaktadır. Bu görüş klasik bağdaşıcılığın tanımıdır. Aynı zamanda bu anlayış Hobbes tarafından da savunulduğu için *Hobbesçu bağdaşıcılık* olarak adlandırılmıştır. Bu görüşe göre kişi seçtiği ve istediği eylemi yapabilme gücüne sahiptir.¹⁴ Buna karşın bağımlılık durumları, fobiler ve psikolojik nedenler kişinin belli bir eylemi özgür iradesiyle yapmasında engelleyici veya zayıflatıcı bir etkiye sahip olduğundan, bu gibi etkilerin yol açtığı problemleri çözebilmek için çağdaş bağdaşıcı öneriler geliştirilmiştir. Bu önerilerden en iyi bilineni kişinin eyleminden sorumlu olması fikrini temel alır ve ahlaki sorumluluğu eylemin sebepleri üzerinden açıklar. Filozoflar bunu daha iyi açıklamak için bazı teoriler üretmişlerdir. Bağdaşıcı teoriler arasında en iyi bilinen ve en çok tartışılan *ağ teorileri (mesh theories)* ile *sebepler-tepkiler teorisi (reasons-responsiveness theories)*.¹⁵

Ağ teorileri ünlü bağdaşıcı Harry G. Frankfurt (ö. 2023) tarafından savunulmaktadır. Frankfurt, özgür irade ve belirlenimciliğin bağdaşır olduğunu bu teoriye dayandırarak açıklar. Ona göre özgür irade, ahlaki sorumluluk ve belirlenimcilik arasındaki tartışma, özgür iradenin tam olarak anlaşılmamasından kaynaklanmaktadır.¹⁶ Özgür irade ve ahlaki sorumluluk arasındaki ilişkiyi doğru bir şekilde anlayabilirsek onlar hakkında daha çok bilgiye sahip oluruz.¹⁷ Frankfurt özgür iradenin yanlış anlaşıldığını düşündüğü için ve bu yanlışlığı düzeltmek için bazı teoriler ve ilkeler oluşturup bu teorileriyle özellikle özgür irade tartışmalarına yön vermiştir. Örneğin Frankfurt, hem ahlaki sorumluluktan kaçmanın imkânsız olduğunu hem de bağdaşmaz iddiaların yanlış olduğunu göstermek ve bağdaşmazcıların -özgür irade ve ahlaki sorumlulukla ilgili- iddialarını ifade etmek için *Alternatif Olanaklar İlkesi'ni* oluşturmuştur. Alternatif Olanaklar İlkesi'ne göre kişinin önceden yaptığı bir eylemden sorumlu olması, onun yaptığından başka türlü yapabilecek bir alternatifte sahip olmasına

Free Will: The Scandal in Philosophy, (USA: Cataloging in Publication Data, 2016), 60; William James, *The Will to Believe and Other Essays in Popular Philosophy*, (London: Longmans Green and Co. Press, 1907), 149.

14 Grim ve Phil, "Free Will in Context: A Contemporary Philosophical Perspective," 189-191; Demir, "Daniel Dennett ve Özgür İrade," 25.

15 Michael McKenna, "Contemporary Compatibilism: Mesh Theories and Reasons-Responsive Theories," *The Oxford Handbook of Free Will* içinde ed. by Robert Kane, (Oxford: The Oxford University Press, 2011), 176-178; Michael McKenna, D Justin Coates "Compatibilism," *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, erişim tarihi 20 Mayıs 2020, (2019): <https://plato.stanford.edu/entries/compatibilism/>; Fischer, Ravizza, *Responsibility and Control: A Theory of Moral Responsibility*, 69-73; Jingbo Hu, "Reasons-Responsiveness, Action and Control: An Event-Causal Account of Agency," Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy, UK: University of Sheffield, (2020), 26.

16 Harry G. Frankfurt, *The Importance of What We Care About: Philosophical Essays*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), viii; Harry G. Frankfurt, *A Life of Learning Harry G. Frankfurt*, Maryland: Charles Homer Haskins Prize Lecture for ACLS Annual, (2017), vi, viii, ix, 17; Zoltan Wagner, "Reflectivity, Caring and Agency," Hungary: Central European University, the Degree of Doctor of Philosophy, (Hungary, 2011), 9-11.

17 Frankfurt, *The Importance of What We Care About: Philosophical Essays*, viii; Frankfurt, *A Life of Learning Harry G. Frankfurt*, vi, viii, ix, 17; Wagner, "Reflectivity, Caring and Agency," 9-11

bağlıdır. Frankfurt bağdaşmazcılarının bu düşüncelerine Alternatif Olanaklar İlkesi adını vermiş ve bu ilkenin yanlış olduğunu iddia etmiştir. Çünkü ona göre ahlaki sorumluluktan kaçmak neredeyse imkânsızdır. Kişinin önceden yaptığı bir eylem için alternatiflerinin olmadığını söylemek ve ahlaken sorumlu tutmak için alternatifleri -yani özgür iradeyi- zorunlu bir koşul olarak görmek bir hatadır. Frankfurt bu düşüncelerini verdiği örneklerle göstermeye çalışır.

Bir örneğinde Frankfurt, bizden Ö (özgür iradeyi temsil eden kişi) ve D (belirlenimciliği temsil eden kişi) kişilerinin bir bankta oturduklarını düşünmemizi ister. D, Ö'yu, B kişisine zarar vermesi için tehdit eder (örneğin eğer D, Ö dediğini yapmazsa B'ye işkence yapacağını söyler). Frankfurt burada bize Ö'nün başka türlü yapmak için bir seçeneğe sahip olup olmadığını sorar. Frankfurt bu soruya hayır yanıtını verir. Ancak Frankfurt'a göre Ö'nün başka türlü yapamayacak olmasının onun yaptığı eylem üzerinde ahlaken sorumlu olmadığı anlamına gelmeyeceğini ifade eder. Ona göre kişi her ne kadar yaptığı eylemden başka türlü yapacak bir alternatif ve bir seçime sahip olmasa da yine de ahlaken sorumludur, bir seçeneğe sahip olmaması mazur görülmez.¹⁸ Frankfurt'un burada savunduğu görüşü, kişinin daha önceden yaptığı bir eylem üzerinde başka türlü yapamamış olmasının ahlaki sorumluluktan kaçmak için geçerli görülmemesidir. Aslında Frankfurt'un bu örnek ve kullandığı diğer örneklerdeki iddiası, onun yapılan bir eylem için alternatiflere sahip olunmasa da kişi yaptığı eylemi baskı, zorlama veya tehdit ile yapmış olsa da o eylemi yapmak için gereken fiziksel hareketleri kişinin kendisinin yapması, ahlaken sorumlu olmak için yeterlidir.

Sebepler-tepkiler teorisi ise geniş bir filozof grubu tarafından tartışılmaktadır. Sebepler-tepkiler teorisine göre önceden yapılan bir eylemin özgürce yapılmış bir eylem olması için o eylemin, eylemi yapan kişi için mevcut olan sebeplere tepki vermesi gerekir. John Martin Fischer ve Mark Ravizza, sebepler-tepkiler teorisini savunan isimlerdendir. Onlar, hem kişinin eyleminde özgür olduğunu hem de kişinin eylemi sırasında eylemine müdahale aracı olarak kullanılan bir *cihaz* eylemin sebeplerine tepki verirse onun eyleminden ahlaken sorumlu olduğunu iddia ederler.¹⁹ Aynı zamanda bu iddia ile Fischer ve Ravizza, Frankfurt'un savunduğu ağ teorilerine karşı çıkar. Çünkü ağ teorilerinde fail eyleminden ahlaken sorumludur. Fakat ağ teorileri failin ahlaken sorumluluğunda failin sorumluluğunu gölgeleyen psikolojik süreçler gibi bazı süreçlere karşı açıklama getiremedikleri için eksiktir. Buna en iyi örnek Frankfurt'un, ağır psikolojik rahatsızlıklar yaşayan bir failin eylemlerinden sorumlu olduğunda ısrar etmesi verilebilir. Fischer ve Ravizza işte bu problemleri çözmek için faili temel alan sebeplerden cihaz olarak adlandırdıkları sebepleri örnek verirler. Onlar sebepler-tepkiler teorisi ile failin bir eylemi yapmadaki yapabilirliğini, yeterliliğini, cihazın eylem sırasında ortaya çıkan bir özelliği olarak kabul ederler. Bu açıklamaya göre failin eylemi sebeplere tepki

18 McKenna-Coates, "Compatibilism," Frankfurt, *The Importance of What We Care About: Philosophical Essays*, 26-27.

19 Fischer vd., *Four Views on Free Will*, 4; McKenna ve Coates, "Compatibilism," Fischer ve Ravizza, *Responsibility and Control: A Theory of Moral Responsibility*, 69-73; Hu, "Reasons-Responsiveness, Action and Control: An Event-Causal Account of Agency," 26.

veren bir cihaz aracılığıyla oluşur ve cihaz faile aittir. Eş deyişle eylem, fail eylem sırasında eylemi yapması için gerekli olan sebepleri tanıyıp yanıt vereceği şekilde programlanır.²⁰

Fischer bunu Frankfurt'tan uyarladığı bir örnek ile açıklar. Örneğe göre D adlı doktor, J adlı kişinin beyninde bir operasyon gerçekleştirirken onun beynine hareketlerini izleyip kontrol edebilmesini sağlayan cihaz yerleştirir. D, cihazı J'nin A ve B partilerinden hangisine birine oy vereceğini takip etmek için ayarlar. J, A partisi için oy vermeye karar verme eğilimi gösterdiğinde cihaz bu karara müdahale edip onun B partisine oy vermesini sağlar. D'nin cihazı devre dışı bırakıp J'nin de cihazın yönlendirdiği partiye kendi isteğiyle oy verdiğini düşünelim. Bu durumda Frankfurt, J'nin cihazın yönlendirdiği kişi için oy vermekten sorumlu olduğunu belirtir.²¹ Fischer'a göre J'nin ahlaken sorumlu olması, onun özgür iradesiyle kime oy vermeyi seçtiğinde ne olacağına dayanmalıdır. J'nin muhakeme süreci iki parti için oy kullanımının sebeplerine tepki verir. Dolayısıyla cihaz belirlenimcilik ile bağdaşır kabul edilir.²² Fischer'a göre problem, başka türlü yapmaya çalışmanın akla yatkın olmasıdır. Burada bağdaşıcılar için üzerinde durulması gereken kısım önceden bir belirlenmişlik söz konusu olsa da eylemlerimiz üzerinde sorumluluğumuzun olmasıdır ve bu belirlenimcilik ile bağdaşır.

Özellikle bağdaşıcılara göre belirlenimciliğin özgür iradenin varlığı için bir tehdit olduğuna inanmak doğru değildir. Çünkü böyle bir inanış belirlenimciliğin kısıtlama ve zorlama gibi fikirlerle karıştırılmasına yol açmaktadır.²³ Kısıtlama ve zorlama gibi fikirler, kişinin istediği eylemi veya seçimi yapmasını da seçmesini de engeller. Buna karşın bağdaşıcılara göre belirlenimcilik istenilen eylemi veya seçimi yapmayı her zaman engellemez. Örneğin, bağdaşıcılar açısından, nedensel belirlenimcilik, tüm olayların önceki olaylardan kaynaklandığı anlamına gelse de doğa yasalarının bizi sınırladığını düşünmek bir hatadır. Bağdaşıcı Ayer'e göre birçok insan doğa yasalarının bize egemen olduğu ve bizi zorladığı konusunda yanlış bir düşünceye sahiptir. Bundan dolayı Ayer'e göre böyle düşünenler özgür iradenin belirlenimcilikle tutarsız olduğunu düşünür. Dolayısıyla nedenselliğin kısıtlama ile karıştırılmaması gerekir. Buradan da anlaşılacağı gibi bağdaşıcılara göre özgürlüğü engelleyen kısıtlamalardır.²⁴

20 Hu, *Reasons-Responsiveness, Action and Control: An Event-Causal Account of Agency*, 37.

21 John Martin Fischer, *Deep Control: Essays on Free Will and Value*, (USA: Oxford University Press, 2012), 8; John Martin Fischer, "The Freedom Required for Moral Responsibility," *Virtue, Happiness, Knowledge: Themes from the Work of Gail Fine and Terence Irwin içinde*, eds by David O. Brink, Susan Sauvé Meyer, Christopher Shields, vol:135, no:3, (Oxford: Oxford University Press, 2018), 218-219; Harry G. Frankfurt, "Alternate Possibilities and Moral Responsibility," *Journal of Philosophy*, (USA, 1969.) 829-839; David Widerker, Michael McKenna, *Moral Responsibility and Alternative Possibilities: Essays on the Importance of Alternative Possibilities*, (Burlington, VT: Ashgate Publishing Company, 2003), 17-25.

22 Hu, *Reasons-Responsiveness, Action and Control: An Event-Causal Account of Agency*, 38; Robb, "Moral Responsibility and the Principle of Alternative Possibilities," Fischer, Ravizza, *Responsibility and Control: A Theory of Moral Responsibility*, 35-36; John Martin Fischer, "Recent Work on Moral Responsibility," *Ethics*, vol:110, no:1, (The University of Chicago Press, 1999), 109-110.

220-221.

23 Robert Kane, *The Oxford Handbook of Free Will*, (Oxford: The Oxford University Press, 2011), 17-18.

24 Kane, *A Contemporary Introduction to Free Will*, 18.

Bağdaşırcılara göre kişinin önceden yaptığı bir eylemi tümüyle nedensizce yaptığını düşünmek de bir hatadır. Bağdaşırcılar, eylemlere kişinin karakterinin ve dürtülerinin neden olduğunu düşünür. Çünkü eylemler, karakterden ve dürtülerden kaynaklanmasaydı onlardan sorumlu tutulmazdık.²⁵ Bu fikir Hume tarafından ele alınmıştır. Hume'a göre hareket-siz durmayı seçersek hareketsiz dururuz, hareket etmeyi seçersek harekete ederiz. Eylemlerimiz için özel bir ahlaki sorumluluğumuz yoktur. Ahlak, yaptıklarımızdan sorumlu olmakla ilgili olmadığı gibi önemli olan eylemler değildir. Hume'a göre eylemler, eylemde bulunan kişinin karakterindeki ve eğilimindeki bir nedenden dolayı ortaya çıkmadıkları sürece kişiye iyi veya kötü bir şey eklemeyiz. Dolayısıyla Hume'a göre eylemler sadece karakterin ve tutkuların işaretleri olmaları bakımından ahlak duygusunun nesnelidir. Bağdaşırcılar, Hume'un bu düşüncelerini takip etmişler ve savunmuşlardır.²⁶

Bağdaşırcılar için başka bir hata da belirlenimciliğin kadercilikle karıştırılmasıdır. Bu karışıklık aynı zamanda, özgür irade ve belirlenimcilik tartışmalarındaki en yaygın karışıklıklardan biridir. Bağdaşırcılara göre belirlenimcilik böyle bir sonucu ima etmez. Bu fikir J. S. Mill tarafından ele alınmıştır. Mill'e göre belirlenimcilik ve özgür iradenin bağdaşır olması bizi kaderci yapmaz. Aynı zamanda belirlenimcilik olaylar üzerinde bir etkimiz olmadığı anlamına da gelmez. Bağdaşırcılara göre olaylar üzerinde bir etkimiz vardır ve belirlenimcilik tek başına bunu dışlamaz.²⁷

Bağdaşırcılara göre bir diğer hata da belirlenimciliğin doğru veya geçerli olarak kabul edildiği takdirde bizim robot veya bilgisayar gibi çalışan makineler olacağımızı düşünmektir. Onlara göre belirlenimcilik bizim fikirlerimizi ve amaçlarımızı dışlamaz. Tam tersine bunlar bizi özgür, sorumlu ve eylemde bulunabilen bir varlık yapar. Birçok insan belirlenimciliği bu gibi faktörler (kısıtlama, kontrol, kadercilik) ile karıştırmış, belirlenimciliği özgür irade ile bağdaşmaz kabul etmiştir. Ancak bağdaşırcılar için belirlenimcilik tüm bunlarla tutarlıdır.²⁸

Bağdaşırcıların belirlenimci bir dünyada özgür iradenin varlığından söz edebileceğini göstermek için başvurdukları fikirlerinde tutarlı olduklarını düşünseler de bağdaşırcılık belirlenimciliğin nedensellik ile olan ilişkisi nedeniyle de kabul edilemez gözükmektedir. Çünkü belirlenimciliğin nedensellik ile olan ilişkisi mekanik bir evren anlayışına yol açar. Bu da eylemlerimizde istediğimiz ve seçtiğimiz şekilde eylemi yaptığımız fikriyle çelişmektedir.

Aslında bağdaşırcıların çoğunun amacı ahlaki sorumluluktan kaçmanın neredeyse imkânsız olduğunu göstermektir. Bunu en ünlü bağdaşırcılardan Frankfurt'un örneklerinde de görürüz. Peki, bağdaşırcılık belirlenimciliği açıklamada ve onun hem özgür irade hem de ahlaki sorumlulukla çelişmediği iddiasını göstermede başarılı mıdır? Bağdaşırcıların bu konudaki

25 Kane, *A Contemporary Introduction to Free Will*, 18-19.

26 David Hume, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*, Çev. Oruç Aruoba, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1976), 78, 80-81; Pink, *Free Will: A Very Short Introduction*, 11; Kane, *A Contemporary Introduction to Free Will*, 19.

27 Kane, *A Contemporary Introduction to Free Will*, 20; Demir, Daniel Dennett ve Özgür İrade, 28.

28 Kane, *A Contemporary Introduction to Free Will*, 21-22.

iddiasından onların tam anlamıyla özgür iradeden ve ahlaki sorumluluktan söz edilebileceğini savunmadıkları, diğer bir deyişle tümüyle ve her zaman özgür iradeye sahip olduğumuzu savunmadıklarına ulaşılır. Onlara göre belirlenimci bir dünyada az da olsa özgür iradeden ve ahlaki sorumluluktan söz edilebilir. Özgür iradeye ve ahlaki sorumluluğa sahip olmak için onlara tümüyle ve her zaman sahip olmak gerekmez. Örneğin belli bir eylemi yapmak için gerçekleştirdiğimiz fiziksel hareketlerimiz bile belirlenimci bir dünyada özgür iradeden söz edebilmemiz için yeterlidir. Bu bile başlı başına belirlenimciliğin özgür iradenin varlığı için tehdit olmadığını bir göstergesidir. Ancak bağdaşıcıların, belirlenimciliğin geçerli olduğunu ve onun özgür iradenin varlığı için tehdit olmadığını göstermek için verdikleri açıklamalar yeterli değildir. Çünkü en başta belirlenimcilik tanımı gereği zaten özgür iradeyi ve dolayısıyla ahlaki sorumluluğu dışlar. Bunun yanında bağdaşıcıların belirlenimciliğin sadece fiziksel hareketlere dayanarak özgür iradeden söz edilebileceği iddiası da oldukça yetersizdir. Bağdaşıcıların bu iddiaları bağdaşmaz iddialara karşı çıkmak için oluşturulan bir itiraz girişimi olarak görülebilir. Bağdaşıcılar belirlenimciliğin özgür iradenin varlığı için bir tehdit olmadığını göstermek ve ispatlamak istiyorlarsa bu iddialarını daha sağlam açıklamalara dayandırmalıdır.

Bağdaşıcılık bu iddialar ile düşüncelerini savunurken bağdaşmazcılık ise bağdaşıcılığın, özgür irade ve belirlenimciliğin bağdaşır olduğu iddiası başta olmak üzere bağdaşıcılığın doğru olmadığını savunur. Bağdaşmazcılar özellikle, bağdaşıcı filozofların belirlenimciliğin özgür iradenin varlığı için tehdit olmadığını, özgür iradenin belirlenimciliği de içerdiğini ifade eden görüşlerinin doğru olmadığını bazı argümanlarla karşı çıkmışlardır.²⁹ Bağdaşmazcılık lehindeki argümanlardan biri *Manipülasyon Argümanları* olarak adlandırılmaktadır. Bu argüman iki kişiyi içeren olaylardan oluşur. Bu olaylarda müdahaleye maruz kalan ile eylemi üreten -veya eyleme müdahale eden- iki kişi vardır. Bu argümana göre müdahaleye maruz kalan kişi bir eylemi yapmak için o eylemi üreten veya eyleme müdahale eden kişi tarafından yönlendirilir ve argüman şu şekilde ifade edilir: (1) Müdahaleye maruz kalan kişi, eylemi özgürce yapmadığı için yaptıklarından ahlaken sorumlu değildir, (2) eğer belirlenimcilik doğruysa müdahaleye maruz kalan kişi ile özgür eylem arasında bir fark yoktur, (3) [sonuç] bu nedenle eğer belirlenimcilik doğruysa hiç kimse özgürce hareket etmez veya yaptıklarından ahlaken sorumlu değildir.³⁰

Bu argümana göre müdahaleye maruz kalan kişi yaptığı eylemden ahlaken sorumlu görülmez. Manipülasyon argümanlarında mağdur, özgürce eylemde bulunmadığı için bu argüman genel olarak akla yatkın ve makul kabul edilir.³¹ Eğer belirlenimcilik doğruysa biz de

29 Kadri Vihvelin, "Arguments for Incompatibilism," *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (2017), erişim tarihi 20 Mayıs 2020, <https://plato.stanford.edu/entries/incompatibilism-arguments/> ; Galen Strawson, (1986), *Freedom and Belief*, (NY: Oxford University Press, 1986), 23, 72; Kane, *The Significance of Free Will*, 9.

30 Vihvelin, "Arguments for Incompatibilism," Vihvelin, *Causes, Laws, and Free Will*, 148; Alfred Mele, *Autonomous Agents: From Self-Control to Autonomy*, (Oxford: Oxford University Press, 1995), 66, 148-149; Derk Pereboom, "Determinism al Dente," *Noûs*, vol: 29, no: 1, (Blackwell Publishing, 1995), 24-26; Carolina Sartorio, *Causation and Free Will*, (UK: Oxford University Press, 2016), 157.

31 Vihvelin, "Arguments for Incompatibilism," Vihvelin, *Causes, Laws, and Free Will*, 149-151; Mele, *Autonomous*

müdahaleye maruz kalan kişi gibi yaptığımız şeyi, düşüncelerimizin, arzularımızın ve eylem sırasındaki durumlar nedeniyle yaparız. Bu durumların nedenleri dışarıdan gelir. Manipülasyon argümanlarında müdahaleye maruz kalan kişi, özgürce eylemde bulunmadığı bir olay içindedir. Bağdaşırıcılar bu argümanı belirlenimciliğin her zaman özgürce hareket etmediğimiz veya zorlamalara, bağımlılık oluşturan durumlara ve fobilere maruz kaldığımız sonucuna sahip olmadığı sebebiyle eleştirmişlerdir. Buna karşın manipülasyon argümanlarını savunanlar, bu tür olaylar bir kenara bırakılsa bile bu argümanın akla yatkın ve kabul edilebilir olduğunu iddia eder. Çünkü bu argümanda eylemi yapan kişinin kontrolü dışındaki faktörler vardır.³²

Bağdaşmazlıkla ilgili bir diğer argüman *Kaynak Argümanları*'dır. Kaynak Argümanları'nın temel iddiası seçimlerimizin bazılarında sorumlu olmamızdır. Kaynak Argümanları şu şekilde açıklanır: (1) Eğer seçimlerimizin bazılarının nihai kaynaklarıysak o halde eylemlerimizi özgürce yaparız, (2) eğer belirlenimcilik doğruysa o halde yaptığımız her şey kontrolümüz dışındaki olaylardan ve koşullardan kaynaklanır, (3) eğer yaptığımız her şeye kontrolümüz dışındaki olaylar ve koşullar neden oluyorsa o halde seçimlerimizin herhangi birinin kaynağı biz olamayız, (4) bu nedenle eğer belirlenimcilik doğruysa seçimlerimizin hiçbirinin kaynağı biz değil ve (5) [sonuç] eğer belirlenimcilik doğruysa eylemlerimizi özgürce yapmayız ve yaptıklarımızdan dolayı ahlaken sorumlu olmayız.³³ Kaynak Argümanları bu açıklamalar ile belirlenimciliği kabul etmez.

Bağdaşmazlıkla ilgili bir diğer argüman *Sonuç Argümanı* olarak adlandırılmaktadır. Sonuç Argümanı, ilk olarak Carl Ginet, David Wiggins, Peter van Inwagen, James Lamb ve Nelson Pike tarafından ifade edilmiştir.³⁴ Sonuç Argümanı genel olarak belirlenimcilik doğruysa hiçbir şeyin bizim kontrolümüzde olmadığını ileri sürer. Bunun yanı sıra Sonuç Argümanı'na göre belirlenimcilik doğruysa her şey geçmişteki olayların ve doğa yasalarının bir sonucudur. Bu da hem özgür iradenin varlığı için hem de önceden yapılan bir eylem için başka türlü yapabileme olanağının olmadığını ima eder. Sonuç Argümanı'nı savunanlara göre bu fikirler kabul edilemez.³⁵

Agents: From Self-Control to Autonomy, 66, 148-149; Pereboom, "Determinism al Dente," 24-26; Carolina Sartorio, *Causation and Free Will, Causation and Free Will*, (UK: Oxford University Press, 2016), 157.

32 Vihvelin, "Arguments for Incompatibilism," Vihvelin, *Causes, Laws, and Free Will*, 149-151.

33 Vihvelin, "Argument for Incompatibilism," Thomas Nagel, *Moral Questions*, (England: Cambridge University Press, 1979), 26-38; Kane, *The Significance of Free Will*, 33-36; Robert Kane, "Responses to Bernard Berofsky, John Martin Fischer and Galen Strawson," *Philosophy and Phenomenological Research*, vol: 60, no: 1, (2000), 158-162; Ned Markosian, "A Compatibilist Version of the Theory of Agent Causation," *Pacific Philosophical Quarterly*, vol: 80, no: 3, (1999), 258-262; Cristopher Evan Franklin, "If Anyone Should Be an Agent-Causalist, then Everyone Should Be an Agent-Causalist," *Mind*, vol: 125, no: 500, (2016), 1-19; Hilary Bok, *Freedom and Responsibility*, (NJ: Princeton University Press, 1998), 44, 96-97.

34 Peter van Inwagen, "How to Think About the Problem of Free Will," *Journal of Ethics*, (USA, 2008), 337; Peter van Inwagen, "A Dialogue on Free Will," *Method Journal*:3, (2013), 212, 214, 215; Kane, *The Oxford Handbook a Free Will*, 10, 115-116.

35 Vihvelin, "Arguments for Incompatibilism," Sartorio, *Causation and Free Will*, 153; Onur, "İrademiz Özgür Değil: Metafizik Bir Problem Olarak Özgür İrade," 21; Doğan, "Yapay Zekâ ve Özgür İrade: Yapay Özgür İradenin İmkânı," 800.

Çağdaş felsefede özgür irade ve belirlenimcilik problemiyle ilgili tartışmaların çoğu, bağdaşmazcı Inwagen'in Sonuç Argümanı üzerinden yapılmaktadır. Inwagen'in özgür irade ve belirlenimcilik tartışmasına ilişkin sunduğu argümanlar (örneğin Sonuç Argümanı), özgür irade ve belirlenimcilik probleminin şekillenmesinde önemlidir.³⁶ Inwagen'e göre bu tartışmadaki asıl problem, özgür irade ve belirlenimciliğin bağdaşır olup olmamasıdır. Ona göre özgür irade ve belirlenimcilik bağdaşmaz. Çünkü bağdaşırılık eylemlerimiz için belirlenimci bir arka plana sahiptir. Inwagen bağdaşırılığa ancak Sonuç Argümanı ile itiraz edilebileceğini düşünür ve bu argüman ile belirlenimciliğin geçersiz bir iddia olduğu üzerinde durur.³⁷ Bunun yanı sıra Inwagen'e göre özgür irade olmadan ahlaki sorumluluğun varlığından da söz edemeyiz. Bizim yaptıklarımızın bazılarında sorumlu olmamız, özgür iradeye inanmak için yeterli ve akla yatkındır.³⁸ Bu da ahlaki sorumluluğun varlığından söz edebilmek için özgür iradenin varlığını zorunlu hale getirir. Ancak aynısı belirlenimcilik için geçerli değildir.

Özgür irade ve belirlenimciliğin bağdaşmaz olduğunu iddia eden anlayışlardan biri de libertarianizmdir. Libertarianizm, özgür irade ve belirlenimcilik arasındaki bağdaşmazlığın açıklanması için özgür iradenin tam olarak anlaşılması gerektiğini savunur. Libertarianizme göre özgür irade kişinin bir eylem için yaptığından başka türlü yapabilmesi ve bu eylem ile ilgili bir seçime sahip olmasıyla ilgilidir. Bununla ilgili olarak libertarianizm kişinin eyleminin kaynağı olması fikri ile kişinin kendi eylemini kendisinin belirlemesi fikrini üç teori üzerinden açıklar. Bu teoriler *nedensel olmayan libertarianizm*, *olay-nedensel libertarianizm* ve *fail-nedensel libertarianizm* olarak adlandırılmaktadır.³⁹

Nedensel olmayan libertarianizm teorisi, seçimlerimizin önceki olaylar tarafından belirlenmediğini, onların bizim kontrolümüzde olduğunu ileri sürer. Bu teori Carl Ginet, Hugh J. McCann (ö. 2016) ve Thomas Pink tarafından savunulmuştur. Fail-nedensel libertarianizm teorisi ise faillerin eylemlerini kendilerinin belirlediği fikrini savunur. Fail-nedensel libertarianizm teorisi Thomas Reid, Roderick Chisholm (ö. 1999), Richard Taylor (ö. 2003), Randolph Clarke ve Timothy O'Connor tarafından savunulmuştur. Olay-nedensel libertarianizm teorisinde ise yalnızca durumları veya olayları içeren nedensellik vardır. Fail seçimini veya eylemini kendisi yapar. Bu teorinin çeşitli versiyonları Robert Kane ve Ginet tarafından geliştirilmiştir.⁴⁰

36 Inwagen, "A Dialogue on Free Will," 212, 214.

37 Atilla Akalın, "P. van Inwagen Metafizikinde Bağdaşmazlık Sorunu" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2022), 74.

38 Peter van Inwagen, *An Essay on Free Will*, (Oxford: Clarendon Press, 1983), 161-162; 214. Watson, "The Work of The Will," 172-173; Vihvelin, *Causes, Laws, and Free Will*, 1-2.

39 Gündoğdu, "Corliss Lamont'ta 'Seçme Özgürlüğü ve Belirlenimcilik' Problemi," 132; Demir, "Daniel Dennett ve Özgür İrade," 19; Pink, *Free Will: A Very Short Introduction*, 80; Justin Capes ve Philip Swenson, "Incompatibilist (Nondeterministic) Theories of Free Will," *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, erişim tarihi 6 haziran 2022, <https://plato.stanford.edu/entries/incompatibilism-theories/> (2021).

40 Pereboom, *Living without Free Will*, xiv-xv; Capes ve Swenson, "Incompatibilist (Nondeterministic) Theories of Free Will;" Doyle, *Free Will: The Scandal in Philosophy*, 153.

Özgürlükçülerin çoğu, olay-nedensel libertarianizm ve fail-nedensel libertarianizm teorisini savunur. Bu teorilerin ikisi de kişinin kendi eylemini kendisinin belirlemesinin, kısım kişinin kendi seçiminden oluştuğunu ileri sürer. Ancak onlar, kişinin kendi seçimini yapmasını nasıl açıklayacakları konusunda anlaşamazlar. Olay-nedensel libertarianizm teorisine göre kişinin kendi eylemini kendisinin belirlemesinin, kişinin eylemine neden olduğu ve kişinin eylemine neden olmasının tamamen zihinsel durumlarla da ilgili olabileceği düşüncesi vardır. Başka bir deyişle kişiyi ilgilendiren olaylar, bir şekilde onun eylemine neden olur. Örneğin bir kişinin elini kaldırdığını düşünelim. Olay-nedensel libertarianizm teorisine göre kişinin elini kaldırmasının, kişinin elini kaldırmasına neden olması, kişiyi ilgilendiren zihinsel durumlar ve olaylardan oluşur. Fail-nedensel libertarianizm teorisi ise olay-nedensel libertarianizm teorisinin kişinin kendi eylemini kendisinin belirlemesini anlatmakta başarılı olmadıklarını iddia ederler. Ancak özgürlükçülüğün özgür eylem olarak adlandırdıkları nedensel olarak belirlenmemiş eylemlerin nasıl olduğunu açıklayabilmesi gerekir. Çünkü libertarianizm, bu özgür eylemlerin refleksler gibi rastgele hareketlerden farklı olduğunu açıklamalıdır. Aynı zamanda libertarianizm, bir eylemin nasıl olup da yalnızca rastgele veya geçmiş olaylar tarafından nedensel olarak belirlenemeyeceği konusunda bir açıklamada bulunmaz.⁴¹

Sonuç

Özgür irade ve ahlaki sorumluluk tartışması ile ilgili anlayışlar temelde özgür iradenin varlığıyla ilgilidir. Burada bağdaşmazcılık ve libertarianizm anlayışlarının savunduğu fikir akla yatkındır. Çünkü özgür iradenin varlığına inanıyorsak belirlenimcilik geçersiz bir iddia olarak kalır. Aslında bağdaşmaz anlayışların temeli bu fikre dayanır. Bağdaşmaz iddialar özgür irade ve belirlenimcilik ile ilgili iddialarını ahlaki sorumluluk fikri ile destekler.

Ancak ahlaki sorumluluğun varlığına inanıyorsak özgür iradeye sahip olduğumuz hakkında da bir şüphemiz olmamalıdır. Çünkü özgür irade olmadan hiçbir şeyden ahlaken sorumlu olamayız. Bazen yaptıklarımızdan ahlaken sorumlu olduğumuzu söylemek bile özgür iradeye sahip olduğumuzu savunmak için yeterlidir. Özgür iradenin zorunlu olması ve bazı şeylerden sorumlu olduğumuz fikri özgür iradenin varlığına inanmamız için en güçlü fikirdir. Dolayısıyla özgür iradeye sahip olduğumuzu reddetmek, ahlaki sorumluluğun varlığını reddetmektir. Bu da akla yatkın değildir.

Bu fikirleri açıklamakta bağdaşmazcılık ve libertarianizm anlayışları bağdaşıcılık göz önüne alındığında daha başarılıdır. Çünkü bağdaşıcılığın temel iddiası belirlenimci bir dünyada özgür iradenin ve ahlaki sorumluluğun varlığından söz edebileceğimizdir. Ancak bağdaşıcılık bu temel iddiasını açıklamakta yetersiz kalmıştır. Dahası bağdaşıcılık belirlenimci bir dünyada özgür irade ve ahlaki sorumluluğun varlığından az da olsa konuşabileceğimizi

41 Pink, *Free Will: A Very Short Introduction*, 80-82.

iddia etse de bunun nasıl olduğu hakkında çok da yeterli olmayan bir açıklama yapar. Bağdaşıcılıkta bu iddianın bir karşılığı olmadığı gibi onlar bu iddiayı tartışmazlar. Bağdaşıcılar sadece belirlenimci bir dünyada da olsak eylemi yapanın kişinin kendisi olduğunu ifade ederler ve onlar daha çok ahlaki sorumluluktan kaçmanın imkânsız olduğu fikri üzerinde ısrarla dururlar.

Buna karşın bağdaşıcılar zgr irade ve ahlaki sorumluluk ile ilgili düşüncelerin özellikle günümüzde ciddi şekilde tartışılmasında ve söz konusu tartışmanın belirlenimcilik ile daha da genişlemesinde önemli rol oynamaktadırlar. Ancak onların iddialarına ve düşüncelerine yakından baktığımızda bize sadece daha çok kişinin önceden yapmış olduğu bir eylem için başka bir alternatifi olmasa da ahlaken sorumlu olduğunu gösterirler. Ama onlar bunun belirlenimci bir dünyada nasıl söz konusu olabileceğine yeteri kadar değinmedikleri için bu tartışma da bağdaşıcılıkta tamamlanmamıştır. Dolayısıyla bağdaşıcılığın iddiaları bu haliyle savunulamaz.

Kaynaklar

- Akalın, Atilla. "P. van Inwagen Metafiziğinde Bağdaşmazlık Sorunu." Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2022.
- Bok, Hilary. *Freedom and Responsibility*. NJ: Princeton University Press, 1998.
- Capes, Justin ve Swenson, Philip. "Incompatibilist (Nondeterministic) Theories of Free Will" *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, erişim tarihi 6 haziran 2022, <https://plato.stanford.edu/entries/incompatibilism-theories/> (2021).
- Cross, Troy. "Determinables and Determinates [Addendum]." *Encyclopedia of Philosophy*. ed. Donald M. Borchert, c:3, USA: 2nd edition, 2006.
- Demir, Mekiye. "Daniel Dennett ve Özgür İrade." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2022.
- Dilman, İlham. *Free Will: An Historical and Philosophical Introduction*. England: British Library Cataloguing, 2001.
- Doğan, Mehtap. "Yapay Zekâ ve Özgür İrade: Yapay Özgür İradenin İmkânı," *TRT Akademi*, c:6, s:13, 2021.
- Doyle, Bob. *Free Will: The Scandal in Philosophy*. USA: Cataloging in Publication Data, 2016.
- Frankfurt, Harry G. "Alternate Possibilities and Moral Responsibility." *Journal of Philosophy*, USA, 1969.
- . *The Importance of What We Care About: Philosophical Essays*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- . *A Life of Learning Harry G. Frankfurt*. Maryland: Charles Homer Haskins Prize Lecture for ACLS Annual, 2017.
- Fischer, John Martin ve Ravizza, Mark. *Perspectives on Moral Responsibility*. Ithaca: Cornell University Press, 1993.
- . *Responsibility and Control: A Theory of Moral Responsibility*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Fischer, John Martin. "Recent Work on Moral Responsibility." *Ethics*, vol:110, no:1, The University of Chicago Press, 1999.
- Fischer, John Martin vd. *Four Views on Free Will*. USA: Blackwell Publishing, 2007.
- Fischer, John Martin. *Deep Control: Essays on Free Will and Value*. USA: Oxford University Press, 2012.
- Franklin, Cristopher Evan. "If Anyone Should Be an Agent-Causalist, then Everyone Should Be an Agent-Causalist." *Mind*, vol: 125, no: 500, 2016.
- Grim, Patrick ve Phil, B. "Free Will in Context: A Contemporary Philosophical Perspective." *Behavioral Sciences and the Law Behav. Sci. Law* 25, USA: Wiley InterScience, 2007.
- Gündoğdu, Hakan. "Corliss Lamont'ta 'Seçme Özgürlüğü ve Belirlenimcilik' Problemi." *Kaygı Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 2007.
- Hu, Jingbo. "Reasons-Responsiveness, Action and Control: An Event-Causal Account of Agency." Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy, UK: University of Sheffield, 2020.
- Hume, David. *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*. Çev. Oruç Aruoba, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1976.
- James, William. *The Will to Believe and Other Essays in Popular Philosophy*. London: Longmans Green and Co. Press, 1907.
- Kane, Robert. *The Significance of Free Will*. Oxford: Oxford University Press, 1996.
- . "Responses to Bernard Berofsky, John Martin Fischer and Galen Strawson." *Philosophy and Phenomenological Research*, vol: 60, no: 1, 2000.
- . *A Contemporary Introduction to Free Will*. NY: Oxford University Press, 2005.
- . *The Oxford Handbook of Free Will*. Oxford: The Oxford University Press, 2011.
- Karaçay, Timur. "Determinizm ve Kaos." Mantık, Matematik ve Felsefe, II. Ulusal Sempozyumu, Ankara: Başkent Üniversitesi, 2004.

- Markosian, Ned. "A Compatibilist Version of the Theory of Agent Causation." *Pacific Philosophical Quarterly*, vol: 80, no: 3, 1999.
- McKenna, Michael. "Contemporary Compatibilism: Mesh Theories and Reasons-Responsive Theories." *The Oxford Handbook of Free Will* içinde ed. Robert Kane, Oxford: The Oxford University Press, 2011.
- McKenna, Michael ve Coates, D Justin. "Compatibilism," *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (2019), erişim tarihi 20 Mayıs 2020, <https://plato.stanford.edu/entries/compatibilism/>;
- Mele, Alfred. *Autonomous Agents: From Self-Control to Autonomy*. Oxford: Oxford University Press, 1995.
- Nagel, Thomas. *Moral Questions*. England: Cambridge University Press, 1979.
- O'Connor, Timothy. "Free Will," *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (2002), erişim tarihi 20 Mayıs 2020, <https://plato.stanford.edu/entries/freewill/>
- Onur, Ferhat. "İrademiz Özgür Değil: Metafizik Bir Problem Olarak Özgür İrade." *MetaZihin Yapay Zeka ve Zihin Felsefesi Dergisi*, c:3, s:1, 2020.
- Pereboom, Derk. "Determinism al Dente." *Noûs*, vol: 29, no: 1, Blackwell Publishing, 1995.
- . *Living without Free Will*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Pink, Thomas. *Free Will: A Very Short Introduction*. NY: Oxford University Press, 2004.
- Robb, David. "Moral Responsibility and the Principle of Alternative Possibilities." *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, erişim tarihi 20 Mayıs 2020, <https://plato.stanford.edu/entries/alternative-possibilities/>
- Sartorio, Carolina. *Causation and Free Will*. UK: Oxford University Press, 2016.
- Searle, John R. "Determinables and Determinates." *Encyclopedia of Philosophy*. ed. Donald M. Borchert, c:3, USA: 2nd edition, 2006.
- Strawson, Galen. *Freedom and Belief*, NY: Oxford University Press, second edition, 1986.
- Strawson, Peter Frederick. "Freedom and Resentment." *Freedom and Resentment and Other Essays* içinde, *Proceedings of the British Academy*, London: Routledge, 2008.
- Şeker, Mehmet Emin ve Çilingir, Lokman. "Gerard't Hooft'da Determinizm ve Özgür İrade." *Temaşa Felsefe Dergisi*, 2020.
- Taylor, Richard. "Hard and Soft Determinism." *Encyclopedia of Philosophy*. ed. Donald M. Borchert, c:3, USA: 2nd edition, 2006.
- Uludağ, Zekeriya. "Determinizm ve Zorunsuzluk." *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 8, s: 1, Samsun, 1993.
- van Inwagen, Peter. *An Essay on Free Will*, Oxford: Clarendon Press, 1983.
- . "How to Think About the Problem of Free Will." *Journal of Ethics*, USA, 2008.
- . "A Dialogue on Free Will." *Method Journal*:3, 2013.
- Vihvelin, Kadri. *Causes, Laws, and Free Will*. NY: Oxford University Press, 2013.
- . "Arguments for Incompatibilism." *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (2017), erişim tarihi 20 Mayıs 2020, <https://plato.stanford.edu/entries/incompatibilism-arguments/>
- Wagner, Zoltan. "Reflectivity, Caring and Agency." Hungary: Central European University, the Degree of Doctor of Philosophy, Hungary, 2011.
- Watson, Gary. "The Work of The Will." *Weakness of Will and Practical Irrationality* içinde, ed. Sarah Stroud ve Christine Tappolet, Oxford: Oxford University Press, 2003.
- . "Responsibility and the Limits of Evil: Variations on a Strawsonian Theme." *Free Will: Concepts and Challenges* içinde, ed. John Martin Fischer, NY, 2005.
- Widerker, David ve McKenna, Michael. *Moral Responsibility and Alternative Possibilities: Essays on the Importance of Alternative Possibilities*. Burlington, VT: Ashgate Publishing Company, 2003.
- Yeltekin, Pelin. "20. yy Felsefesinde Özgür İradenin Varlığı Problemi." Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2020.